

פרק י מאי תלמודא

בפרק הקודם הזכרנו שהמילה 'תלמוד' היתה שנאות נפשו של הצנזור, והוא גזר אומר עליה להכריעה מתוך התלמוד. 'תלמוד בבלי' הפך ל'ש"ס בבלי', 'מסורת התלמוד' של רבי יהושע בועז, הפכה ל'מסורת הש"ס', וכל 'הש"ס' או 'גמרא' שברש"י ותוספות, הם בדרך כלל תיקוני צנזורה, שבאו מיד הצנזור עצמו - או מיד המדפיסים שפחדו שיבולע להדפסתם ועל כן מיהרו לתקן אף במקומות שיתכן שהצנזור לא היה עולה עליהם כלל.

בפרק זה נביא עיוותים שונים ואף מגוחכים, שנוצרו בעקבות התאנותו של הצנזור למילה תלמוד, כשהמהדורות הבאות אינן מבינות לעתים את הטעות - ומוסיפות בעקבותיה.

מאי תלמודא

ראשית כל, הבה נעשה סדר במילים 'תלמוד' 'תלמודא' - הנגזרות מן השורש למ"ד, ובמשמעויות השונות שיכולות להכלל בהן:

המילה 'תלמוד' היא מילה עברית שנמצאת בלשון חז"ל, והיא מקבילה ל'לימוד', והרי זה כדרך שתחנון מקביל לחינוך, תשלום - לשילום, ותנחומים - לניחומים. כשאנו מוצאים בדברי חז"ל

את הביטוי 'תלמוד תורה', דוגמת 'ותלמוד תורה כנגד כולם', הכוונה ל'לימוד תורה'. כשהמשנה באבות (ו) אומרת: ולא מגיס לבו בתלמודו, מתישב לבו בתלמודו, הכוונה כמובן 'בלימודו'.

פעמים רבות הכוונה ב'תלמוד' היא לביאור טעמי המשניות והמשא והמתן בדבריהם, כמו שכותב רש"י בברכות (יא: ד"ה אף לגמרא) "גמרא היינו סברת טעמי משנה, ותירוצי משניות הסותרות זו את זו, וחסורי מחסרא" [בדפוסים שלנו כתוב כמובן 'גמרא' הן בדיבור המתחיל והן בתוך דברי רש"י - אך במקור היה כתוב 'תלמוד']. וכשהביריתא (ב"מ לג.) שונה "לעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד" - הכוונה כמובן לפלפול טעמי המשניות ולא לחיבורי התלמוד, בבלי או ירושלמי, שעדיין לא היו ערוכים בזמן שנשנתה הברייתא, אלא שלאחר מכן הפכה המילה לכינוי של החיבור שנערך על ידי רבינא ורב אשי.

משמעות נוספת של המילה 'לימוד' [וכן 'תלמוד' או 'תלמודא'] היא ילפותא, דוגמת הביטוי 'מאי תלמודא' שהגמרא נוקטת בו פעמים רבות, ופירושו: מה המקור, מהי הילפותא שממנה לומדים דין פלוני או הוראה פלונית. וכך מפרש רש"י (קידושין סט.) "מאי תלמודא - היכא שמעינן מהאי קרא". וכן (חולין כב:) "מאי תלמודא - כלומר, מאיזה מקרא אנו לומדים". או 'תלמודא - ראייה' (יומא כג:).

כאמור: הצנזור התאנה במיוחד למלה 'תלמוד', מדוע? הסבר אפשרי נותנים מדפיסי וילנא בהקדמת 'חומת ירושלים' לתלמוד הירושלמי (פרק ד': חסרון חלקים ומאמרים בשני התלמודים):

...וכשהתיר הפאבסט (אפיפיור) פיוס הרביעי... להדפיס תלמוד ואגדה על תנאי שיעברו תחת שבט הבקורת של הצענזור מרומי ושלא יקראו אותם בשם הראשון, החמיר הצענזור על יסוד זה לאסור בהדפסת הש"ס באסיליה כל זכר למלת תלמוד אף בפנים הגמ' ובמפרשיה. ואף גם במקום שלא באה המלה להוראת השם כי אם להוראת הפעולה החמיר גם כן לאסור אזכרתה (כלומר: לא רק במקומות שהכוונה במלה תלמוד לשם הספר, אלא גם במקום שהכוונה לפעולת הלימוד 'החמיר' הצנזור לאסור), והדפיסו תחתיה מלת גמרא או ש"ס או לימוד. לדוגמא: הדפיסו בסוכה (כא:) שיחת תלמידי חכמים צריכה לימוד ; וכן במועד קטן (טו:) שלא יפסיק את לימודו ; ובתענית (ז:) שלמודו קשה עליו, וכיוצא באלו. וכולם הנוסחה בדפוס וינציאה תלמוד או תלמודא. והדפוסים שאחר דפוס באסיליה הדפיסו כולם גם כן כמוהו אף במקומות שלא שלטה בהם יד הצענזורי [כאן הוסיפו מדפיסי וילנא בסוגריים "מלבד בש"ס הגדול האחרון של דפוסנו שנדפסו ע"פ רוב כפי הנוסחאות הישנות" - ושקר העידו: לא זו בלבד שכמעט לא תיקנו את השיבושים שלפניהם, אלא הוסיפו עליהם את עיוותי הצנזורה הרוסית שהיתה בעלת

1 כיום הפך ביטוי זה לשם נרדף ל'חיידר'.

2 כלשון רש"י (מגילה ג:) "תלמוד תורה דיחיד - ביטול מלמוד". בדפוס ונציה כתוב 'ביטול תלמודו', והשינוי הוא של דפוס באזל, כפי שכותב רנ"נ רבינוביץ במאמר על הדפסת התלמוד (עמוד פג).

גחמות מיוחדות, וגם כמה תיקונים של 'השכלה'. ראויה לציון העובדה שבדוגמאות אלו בעצמן שהביאום מדפיסי וילנא - הם לא טרחו לתקן, והדפיסו 'לימוד' כפי הצנוורה].

נעיר רק שדווקא הגירסא 'שיחת ת"ח צריכה לימוד' נמצאת גם בכתב יד לונדון למסכת סוכה, וגם הרד"ק (תהלים א ג) והילקוט שמעוני (שם רמז תרי"ז) מביאים נוסח זה, כך שיש גללים לגירסה זו, אך מכיון שברוב כתבי היד, וכן בדפוס שונצ'ינו וונציה, הגירסא היא 'תלמוד' - מסתבר שהשינוי הזה בדפוס התלמוד נובע מצנוורה³.

דוגמא יפה להתפתלויות שביצע הצנוור [או המדפיסים] מדפוס באזל היא הגמרא במסכת בבא קמא (קד): המביאה ברייתא ששנה רב הונא, ובה כתוב "גזילה ועושק, אבידה ופקדון, יש תלמוד". רבה בנו של רב הונא שאל אותו: "יש תלמוד קאמר מר? או יִשְׁתַּלְמוּ קאמר מר?" [רש"י: יש תלמוד קאמר מר - ותנא מקרא מייתי לה... או ישתלמו קאמר מר - ומסברא הוא משלם]. מהדורת באזל החליפה כמובן את 'תלמוד' ב'לימוד', אך כאן נוצרה בעיה: כל עוקצה של השאלה ניטל ממנה, כי אמנם המילה 'יש תלמוד' יכולה להשמע כ'יִשְׁתַּלְמוּ', אבל 'יש לימוד' לא יכול להשמע 'יִשְׁתַּלְמוּ'. חשב המדפיס ומצא פתרון: הוא כתב "יש למוד קאמר מר או יִשְׁלְמוּ קאמר". ואם כי הוא פתר לעצמו את בעיית הכתיב - אבל בעיית הקרי נשארה כמעט בעינה: שהרי יִשְׁ למוד בשי"ן שואית ולמ"ד חרוקה - אינו נשמע 'יִשְׁלְמוּ' בשי"ן פתוחה ולמ"ד שואית.

דוגמא מוצלחת נוספת נמצאת בבבא בתרא (קל): שם שונה הברייתא "אין למדין הלכה לא מפי למוד ולא מפי מעשה", 'למוד' זה הוא כמובן הגהת הצנוור, והנוסח הנכון הוא 'מפי תלמוד' כמו שמודפס ברבינו גרשום על הדף שם, וכן בפירוש הרשב"ם העיקרי, שני אלו היו בכתב יד עד שהודפסו על ידי מדפיסי וילנא, לפיכך אין בהם הגהות צנוור נוסח באסיליאה. אבל ברשב"ם הרגיל הוחלפה המלה 'תלמוד' במילה אחרת, וכך כתוב שם "אין למדין הלכה... לא מפי גמרא".

במסכת נדה (ז): גם מופיע המשפט הזה, אבל כתקנו. ויש לציון שגם שם הגיה הצנוור, ובדפוס למברג כתוב שם "שאין למדין הלכה מפי גמרא", וברש"י שם (ד"ה הא קמ"ל) כתוב "שאין למדין הלכה מפי הש"ס" (!) ובהמשך "ואותה סברא היתה נקראת גמרא בימי התנאים, ומשנה ששנויה בה פסק הלכה מסברת גמרא שלהן נישנית", וכדאי בזיון וקצף. בדפוס וילנא במקרה דנן עמדו על כך והחזירו הכל ליושנו.

וקא נסיב לה הש"ס קרא

במסכת יבמות (עב). מופיע המשפט הבא: "הוא סבר, מדקא נסיב לה הש"ס קרא - דאורייתא

3 מעניין לציון כי בהוספות למסורת הש"ס לרבי ישעיה פיק ברלין מצויין במסכת סוכה 'בע"ז יט: איתא תלמוד, ועיין בפירוש"י דהתם ודהכא, ולאידך במסכת ע"ז מצויין 'בסוכה איתא לימוד, ועיין בפרש"י דהכא ודהתם'. נראה כאילו הבין ר"י פיק ברלין כי מדובר בשתי נוסחאות. וכי לא ידע את הסוד שבמסכת עבודה זרה אין צנוורה באזלית כי היא לא הודפסה שם מעולם?

היא; ולא היא - מדרבנן, וקרא אסמכתא בעלמא". משפט זה מוסב אודות ברייתא הלומדת דין מסויים מן הכתוב, וזה מוכיח לכאורה שהדין הזה דאורייתא, כי הוא נלמד מפסוק. אמנם הגמרא דוחה שהדין הוא דרבנן, והפסוק הוא אסמכתא בעלמא.

הלשון 'מדקא נסיב לה הש"ס' תמוה: שהרי התנא של הברייתא הוא זה שמביא את הפסוק, ועליו אומרת הגמרא 'מדקא נסיב לה קרא', מדוע מכונה התנא בשם 'הש"ס'? כשמעיינים בדפוס ונציה - התשובה פשוטה: במקור היה כתוב 'מדקא נסיב לה תלמודא', והכוונה כאן במילה 'תלמודא' היינו ללימוד, ילפותא, ולא לתלמוד בבלי דהיינו הגמרא. כפי שעולה מדברי רש"י על אתר: "מדנסבי לה רבנן לימודא למילתייהו מדאורייתא" [גם ברש"י היה כתוב 'תלמודא', והצנזור הגיה]. הגמרא אמרה איפוא: "מדקא נסיב לה [התנא] תלמודא" דהיינו לימוד מן הפסוק, סימן שהדין הוא דין דאורייתא. בא הצנזור שהבין 'תלמודא' = גמרא וכתב 'ש"ס' במקום תלמוד. הנוסחא בדפוס באזל היא 'מדקא נסיב לה הש"ס' - דאורייתא היא'.

כעת אפשר להניח כמסתבר את התהליך הבא: המשפט 'מדקא נסיב לה הש"ס' הוא משפט סתום למדי, על כן באו מדפיסים מאוחרים יותר ושיערו שכנראה נשמטה מילה, והוסיפו "מדקא נסיב לה הש"ס קרא" שהרי מדובר כאן על כך שהתנא דורש את הדין מפסוק. מדוע 'ש"ס' ולא התנא? הם התעלמו מכך. וכך נוצר המשפט שהונצח בדפוס וילנא "מדקא נסיב לה הש"ס קרא". כך נראה שהבין גם הרש"ש שכותב כאן: "נראה דצ"ל תלמודא, וכן משמע בפרש"י. ואיך נפל הטעות בזה - קל להבין".

אך הפלא הגדול הוא שלא זו הסיבה: המקור להוספת תיבת 'קרא' הוא הגהת מהרש"ל! [ההגהה שלפנינו אינה נמצאת בהגהות 'חכמת שלמה' שבסוף הגמרא, משום שדינה כדין הגהות אחרות של מהרש"ל שהוכנסו לתוך עמוד הגמרא ולאחר מכן הושמטו מתוך הספר. אולם היא נמצאת במהדורה הראשונה של 'חכמת שלמה' שהודפסה בקראקא שנת שמ"ב]. מהרש"ל כתב את הגהותיו על דפוס ונציה שעדיין היה לפני היווסד הצנזורה, כך שלא יתכן שהוא ראה לנגד עיניו נוסחה 'מדקא נסיב לה הש"ס'. מדוע הוא הוסיף את המלה 'קרא'? האם נאמר שגם הוא הבין ש'תלמודא' פירושו 'התלמוד'?

בספר 'בית פנחס' לרבי פינחס הלוי איש הורוויץ, גיסו של הרמ"א, עומד המחבר על הגהת מהרש"ל זו, וכותב: "מדנסבי לה תלמודא - רוצה לומר מדקנסיב לה לימוד עליו, ולשון תלמודא אינו לשון גמרא כמו שפירושו בכל מקום, אלא פירוש 'לימודא'. ורש"ל בחידושו הגיה 'מדקנסיב לה תלמודא קרא דאורייתא הוא' ע"ש. נראה שהיה מפרש לישנא ד'תלמודא' רוצה לומר גמרא, ואינו כן".

דברי מהרש"ל נראים לכאורה תמוהים מאוד. אולם כבר כתבנו לפני זמן בפרק 'הגהותיהם של גדולי ישראל' כי הספר 'חכמת שלמה' אינו ממהרש"ל עצמו אלא עריכה של הגהות המהרש"ל שנכתבו על גבי הגליון. והמעתיקים רגילים לצטט כמה מילים מתוך הגמרא, כדי שהלומד יבין את ההקשר, ועליהם הם מוסיפים את הגהת מהרש"ל. ב'חכמת שלמה' כתוב כך: "תלמודא קרא

דאורייתא היא ולא היא מדרבנן. מה רוצה ההגהה במילים 'ולא היא מדרבנן'? בדיקה בדפוס ונציה מגלה ששם חסרה המילה 'היא', וכתוב רק 'ולא מדרבנן'. יתכן איפוא שמהרש"ל בא רק להוסיף את המלה 'היא', והמילים 'תלמודא קרא' הם הוספת המעתיק שציטט כמה מילים קודמות מהנוסחה שהיתה לפניו, ובה כבר הוכנסה ההגהה 'תלמודא קרא'. שכן בכל מקרה הגהה זו קיימת כבר לפני מהרש"ל בכתב יד מינכן 141, שם כתוב בתוך העמוד 'תלמודא' ובצד הגלין הוגה 'קרא'.

כמו כן, יתכן שמהרש"ל בא רק להציע שאפשר לגרוס 'קרא' במקום תלמודא, ואכן יש נוסחה כזו בכ"י וטיקן 111. שם כתוב 'מדקא נסיב לה קרא, דאורייתא היא'. והמעתיק טעה וחשב שמהרש"ל מתכוון להוסיף את המלה קרא, ולא להחליף את המלה 'תלמודא' במלה 'קרא'.
 יהיה הפירוש בדברי מהרש"ל איך שיהיה - המילה 'הש"ס' במקום תלמודא היא כמובן תרומתו של הצנזור מדפוס באזל.

טעות כמו זו קרתה גם כן בפירוש רש"י למסכת כתובות (מב: ד"ה ת"ל וכחש), שם כתוב "מאי איריא דנסיב לה הש"ס לפטורא מ'נְכָחַשׁ' כי היכי דיליף שאר קנסות". גם כאן מדובר על תנא, וכיון שכך לא מתאים לומר 'דנסיב לה הש"ס', אך כוונת רש"י 'דנסיב לה לימודא לפטורא' כפי שמוכיח המשך דבריו 'כי היכי דיליף שאר קנסות'. והצנזור החליף 'תלמודא' ב'הש"ס'. אותה טעות חוזרת על עצמה בהמשך העמוד (רש"י ד"ה כגון שעמדה): כתוב - ונסיב הש"ס מ'נְכָחַשׁ', כשהנוסח המקורי הוא: ונסיב תלמודא מ'נְכָחַשׁ'.

כהאי גוונא בדברי הרא"ש במסכת בכורות (פרק ה סימן יג). הרא"ש שם מצטט את דברי הרמב"ן בהלכות בכורות סוף פרק חמישי, והרמב"ן שם כותב את המשפט "דיקא נמי דקנסיב לה תלמודא והבאתם שמה" כשכוונתו היא כמובן 'לימודא', ילפוטא. אבל הנוסח ברא"ש הוא 'דקנסיב הש"ס'. גם במקרה הזה, כשבודקים בדפוס ונציה רואים שהיה כתוב שם 'דקנסיב תלמודא'.

ונסיב לה הש"ס לפטורא

מהגהות הרש"ש למסכת מועד קטן אנו למדים על טעות נוספת מהסוג הזה. בדף ג: מופיע בגמרא המשפט 'ונסיב לה תלמודא לפטורא' על זה כותב רש"ש: 'ונסיב לה הש"ס לפטורא - נראה דצ"ל תלמודא (ופי' לימוד), וה'מעתיק' שגה לפרשו מלשון תלמוד והחליפו בש"ס, וכצ"ל לקמן ובפרש"י.

בדפוס וילנא היו ערים במקרה דנן ל'תיקון' צנזורה זה וכתבו 'תלמודא' בשני המקומות

4 ואכן, בצילום של מהדורת ונציה השניה (רפ"ח) יש הגהה בין השורות המוסיפה את המלה 'היא', שמתי לב באותו עמוד שיש כמה הגהות התואמות את הגהות רש"ל. אין זו כמובן הגמרא שהגיה, כי חסרות שם הגהות רבות, אבל אולי זה משהו שהגיה על פי 'חכמת שלמה'.

ובפירוש רש"י (ד"ה ושמע'י), אך לפני רש"ש היתה כנראה מהדורה שהקלקול הזה עדיין היה קיים בה, ואכן: בדפוס למברג שיצא לאור כמה עשרות שנים לפני מהדורת ראם בוילנא - כתוב 'הש"ס', כמו שכתוב בדפוס באזל.

במסכת ב"מ (יא.) מובאת ברייתא שבתוכה מופיע המשפט "יכול לא יהא שכחה - תלמוד לומר ושכחת עמר בשדה", ועל זה מקשה הגמרא "אמרת יכול לא יהא שכחה - אלמא הוי שכחה, ונסיב לה גמרא בשדה ושכחת ולא בעיר". רש"ש כותב גם כאן 'אולי צ"ל תלמודא', וצדק כמובן בהשערות: בדפוס ונציה כתוב 'ונסיב לה תלמוד' [דהיינו 'תלמוד לומר' שבברייתא], ובדפוס באזל שיבש הצנזור 'ונסיב לה גמרא'.

כך גם ברש"י למסכת בכורות (יח: בראש העמוד) שם כתוב 'היינו דקנסיב ר' יוסי הש"ס', ובמסורת הש"ס הוגה 'תלמודא' במקום הש"ס, והובאה גירסת ה'צאן קדשים' שגרס 'לגמריה' [מסורת הש"ס זו אינה הגהתו של רבי יהושע בועז, שכן הוא ערך את מסורת התלמוד עוד לפני הצנזורה].

דהא הש"ס

בפירוש הר"ן למסכת נדרים (לד. ד"ה תנן) מופיע הביטוי "דהא הש"ס - זבינא דרמי על אפיה אמר לעיל דהנאת מוכר הוא ולא לוקח". כוונת הר"ן היא לביטוי 'דהא תלמוד', שפירושו - שהרי ראייה, שהרי לימוד [או שיש לנקד 'דהא תלמוד', ושמעתי שכך קוראים התימנים]. ואין הכוונה כמובן לתלמוד בבלי אלא ללימוד וראיה. הצנזור הוא שהבין ש'תלמוד' הכוונה לש"ס, והגיה בהתאם 'דהא הש"ס'. מעניינת העובדה שהיעב"ץ הגיה כאן 'דהא השתא', כנראה חשב שהיה כתוב דהא הש' והמדפיס פיענח בטעות 'הש"ס', ולא עלתה על דעתו שתעלול צנזורה יש כאן. כפי שמוכח בהדיא מתוך דפוס ונציה.

אותה טעות חוזרת על עצמה בפירוש הר"ן לדף נב. (ד"ה וקשיא להו): "דהא הש"ס לרבנן חילוק דהיתר ואיסור עדיף", במקום "דהא תלמוד - לרבנן חילוק דהיתר ואיסור עדיף". ובפירוש הר"ן לדף כט: (ד"ה פשיטא) נכתב "דהא המקדש בשטר ונתקרקע השטר". מעיון בדפוס ונציה אנו למדים שהיה כתוב "דהא תלמוד - המקדש בשטר ונתקרקע השטר", וגם כאן הגיה הצנזור דבאסיליאה 'דהא הש"ס', אלא שבמקרה זה הלך מאן דהו ומחק את המלה 'הש"ס' שלא היתה מובנת לו [ומעניין לציין שתמיד, משום מה, כתוב 'הש"ס' - בה"א הידיעה - במקום תלמוד']. ולא הבנתי מדוע: הרי המלה 'תלמוד' איננה מיודעת].

יושם לב, שכל הדוגמאות לקוחות מפירוש הר"ן לנדרים - אין אפילו מובאה אחת מפירוש רש"י לש"ס או התוספות. מדוע? הכי רק בפירוש הר"ן שלטה יד הצנזורה? ובכן, התשובה מעניינת מאוד: הביטוי 'דהא תלמוד' שגור רק בפיו של הרמב"ן שמשתמש בו רבות. אחריו

5 כגון ברש"י שבסוף מסכת שבת (קנו: ד"ה במערב) 'כך מצאתי בהש"ס רבינו הלוי', במקום 'בתלמוד רבינו הלוי', כפי שהוא בדפוס ונציה.

תלמידו הרשב"א, ותלמידי תלמידיו - הריטב"א והר"ן. ראשונים אשכנזיים או צרפתיים אינם משתמשים בו כלל.

ש"ס ערוך

במסכת שבועות (מ:) אומרת הגמרא 'תלמוד ערוך הוא בפיו של רבי יוחנן, וכן (זבחים יט:) 'תלמוד ערוך הוא בידינו'. גם כאן אין הכוונה כמובן ל'גמרא ערוכה היא' אלא 'לימוד ערוך הוא בפיו של ר' יוחנן'. והיינו שמימרא זו היא דבר שלמד מרבותיו ולא חידשו מסברא. כמו שמפרש רש"י (מנחות טו. ד"ה רבי יהודה, מעילה יז. ד"ה למוד) 'תלמוד ערוך - ששנאה מרבותיו / תלמוד ערוך - ולא אמרה מדעתו'.

אבל בתוספות למסכת שבת (קנב: ד"ה עד שיסתם) מופיע המשפט "דהא **הש"ס ערוך** דרביעית דם אין הנזיר מגלח עליו כדתנן". כמובן שבדפוס ונציה כתוב 'דהא תלמוד ערוך', והש"ס בדפוסים שלנו הוא תרומת הצנזור. שוב אותו תיקון משונה: במקום 'דהא ש"ס ערוך' - מוסיף הצנזור ה"א הידיעה וכותב '**הש"ס ערוך**'. לפחות פעמיים הוא לא עיוות את המשמעות: במסכת ביצה דף לד: ובמנחות טו. הוא כתב רק 'לימוד ערוך' במקום 'תלמוד ערוך'.

כשעורכים חיפוש במאגרי ספרים אלקטרוניים, כגון תוכנת פרוייקט השו"ת, מגלים דבר מדהים: הביטוי 'תלמוד ערוך' שגור בפיהם של ראשונים ואחרונים כאחד. אבל החל מתקופתם של אחרונים כמו ה'תורת חיים' (רבי אברהם חיים שור, דור לפני הב"ח), הש"ך, ואחריהם ה'בית שמואל', ה'פני יהושע', 'קצות' 'נתיבות' 'חתם סופר' - מופיע הביטוי '**ש"ס ערוך**' במשמעות 'גמרא מפורשת'! כלומר: עד כדי כך חילחל הביטוי המצונזר, שהאחרונים עצמם התחילו להשתמש בו בכתביהם - במשמעותו החדשה! 'גמרא מפורשת', ולא 'לימוד ערוך'. בכתבי הראשונים כמובן לא נוכל למצוא ביטוי כזה, למעט אולי מקרים בודדים של תיקוני צנזור.

אפילו מש"ס לש"ס

במסכת חגיגה (י.) נאמר: "וליוצא ולבא אין שלום, אמר רב: כיון שיוצא אדם מדבר הלכה לדבר מקרא - שוב אין לו שלום. ושמואל אמר: זה הפורש **מתלמוד** למשנה, ורבי יוחנן אמר: אפילו מש"ס לש"ס". זהו הנוסח בדפוס וילנא, מקור נוסח זה הוא כנראה מדפוס באזל.

מעניין שהמלה 'מתלמוד למשנה' לא הוגהה, אבל 'מש"ס לש"ס' זו כמובן הגהת צנזורה; הנוסח המקורי בדפוס שונצינו וונציה, וכן בדפוס קראקא: אפילו מתלמוד לתלמוד.

כמו כן, רש"י על המילים 'מתלמוד למשנה' לא הוגהה, למרות שהמלה 'תלמוד' מופיעה שם פעמים רבות [למעט המשפט 'ותירצום בני התלמוד' שהוגה ל'ותירצום בני הש"ס']. אבל רש"י על המילים 'אפילו מתלמוד לתלמוד' הוגהה גם הוא, ונכתב שם "אפילו מש"ס לש"ס - מש"ס ירושלמי לש"ס בבלי שהוא עמוק, כדאמרין בסנהדרין (כד, א): 'במחשכים הושיבני כמתי עולם'.

- **זו הש"ס של בבל**; כל תיבות 'ש"ס' בדיבור רש"י זה הן החלפות הצנזור של המלה 'תלמוד', את המצב המקורי אפשר לראות בדפוס ונציה או בדפוס קראקא.

הנה כי כן רואים אנו שהכל תלוי במזל: מסתבר שבדפוס באזל החליפו את כל התלמוד לש"ס, בדפוסים מאוחרים יותר תיקנו, אבל התיקון היה רשלני. אפילו המובאה שרש"י מצטט מסנהדרין 'זו הש"ס של בבל', שבמקורה היא "זה תלמודה של בבל", מודפסת בדפוסים שלנו בסנהדרין בצורתה הנכונה. כמובן שבדפוס באזל כתוב 'למודה של בבל', אבל דורות מאוחרים יותר באו ותקנו.

גמרא / תלמוד

הביטוי 'גמרא' במשמעותו המקורית פירושו - לימוד שאדם קיבל מרבותיו, ולא חידש אותו מסברא. כמו שאומרת הגמרא במסכת עירובין (ס). "הא דרבי יצחק - גמרא? או סברא". גם באמירת 'קרבנות' אנו נתקלים במושג הזה בכל יום. כשאנו אומרים "אביי הוה מסדר סדר המערכה משמא דגמרא" - אין הכוונה כמובן 'בשם התלמוד', שהרי התלמוד מביא דברים בשם אביי ולא להיפך, אלא כמו שמבאר רש"י (יומא יד): "משמיה דגמרא - דבר מקובל מכל בני הישיבה שקיבלו מרבותיהם".

במסכת סוטה (כ.) מספרת הגמרא כי רבי מאיר בתחילת לימודו לא היה מסוגל לעמוד בחריפותו של רבי עקיבא, אי לכך "כיון דלא מצי קם אליביה, אתא לקמיה דרבי ישמעאל וגמר גמרא, הדר אתא לקמיה דר"ע למיסבר סברא". ומבאר רש"י: "וגמר גמרא - המשניות סתומות כמו שהן, כדגמיר להו מרבו ורבו מרבו; למיסבר סברא - לעמוד על עיקר טעמי המשנה מפני מה זה טמא וזה טהור זה אסור וזה מותר... וזה תלמוד שהיה בימי התנאים". הרי לנו שדווקא המשנה היא זו שמכונה כאן 'גמרא', כי כאמור: המושג גמרא פירושו תורה שמקבל התלמיד מהרב, ולא חידוש מסברתו שלו.

במהלך הדורות התהפך המושג. ודווקא התלמוד שהוא פלפול בסברת טעמי המשניות, וראוי יותר להקרא סברא, קיבל את השם 'גמרא'. הצנזורה לא היתה הסיבה להתחלפות המשמעות, שהרי כבר בדפוס ונציה התחילו לסמן את סוף המשנה ותחילת דברי התלמוד במילה 'גמרא' [חידוש של דפוס ונציה; בדפוס שונצינו הסימון הזה לא היה קיים], ועיין גם רש"י במסכת בבא מציעא (לג: ד"ה הוי זהיר) שכתב 'בתלמוד - בגמרא'. אבל יש להניח שהשימוש התכוף במילה 'גמרא' בעקבות ההימנעות מהמלה 'תלמוד' והחלפתה בין השאר במלה 'גמרא', תרם אף הוא רבות להתבססות המושג. עד כדי כך שהביטוי 'תלמוד' נכרת לגמרי מפיותיהם של הלומדים והפך להיות נחלתם של החוקרים שעוסקים ב'מחקר התלמוד', בעוד שהלומדים 'לומדים גמרא'. הנה דוגמא נוספת לשריטות שנגרמו מציפורניו של הצנזור ולא העלו ארוכה עד היום.

שיבושי משמעות אירעו לעיתים בעקבות שיבוצי המלה 'גמרא' במקום תלמוד. במסכת ברכות (ה.) על הפסוק וְאֶתְנָה לָךְ אֶת לַחַת הָאֶבֶן וְהַתּוֹכָה וְהַמְצָנָה אֲשֶׁר כָּתַבְתִּי לְהוֹרֹתָם (שמות

כד יב), דורשת הגמרא: "לוחות - אלו עשרת הדברות, תורה - זה מקרא, והמצוה - זו משנה, אשר כתבתי - אלו נביאים וכתובים, להורותם - זה גמרא"; ומבאר רש"י: "זה גמרא - סברת טעמי המשניות שממנו יוצאה הוראה". לכאורה דברי רש"י אלו אינם עולים בקנה אחד עם מה שביארנו שהסברא אינה גמרא, אך כמובן שה'גמרא' כאן היא תיקון הצנזור; בדפוס ונציה כתוב 'להורותם - זה תלמוד', וכן"ל ברש"י.

מעניין מאוד לציין תופעה הפוכה לכאורה: תיקון יתר שהפך 'לימוד' ל'תלמוד'. בדברי רש"י במסכת סוטה שציטטנו לעיל, כתוב: "למיסבר סברא - לעמוד על עיקר טעמי המשנה מפני מה זה טמא וזה טהור זה אסור וזה מותר... וזה תלמוד שהיה בימי התנאים". אבל בדפוס ונציה הנוסח הוא "וזה הלימוד שהיה בימי התנאים". יתכן כי הסיבה לשינוי בדפוסים שלנו היא שמישהו ראה זאת כתיקון צנזור - ו'תיקן' בחזרה את הלימוד לתלמוד. או שמא נתחלפה הה"א בתי"ו, כי הן דומות למדי בדפוס ונציה.

הגמרא לומדת, או 'הגמרא לומד'

יש לציין ש'תלמוד' הוא לשון זכר, ואילו גמרא - נשמעת לשון נקבה, ואנו אומרים היום 'הגמרא לומדת, הגמרא אומרת' וכדומה. אבל באמת 'גמרא' הוא לשון זכר, כלשון הגמרא (עירובין ז). 'גמריה איסתפק ליה'. והאל"ף בארמית אינו סימן ללשון נקבה, כמו 'גברא' שהוא לשון זכר. ומצאתי בענין זה מכתב של הרב מאיר מאזוז שליט"א בחוברת 'אור תורה' (תשל"ד, שנה שישית, חוברת ו' עמוד קפה) שבו הוא עוסק בשאלה זו ואף הוא כותב שהאל"ף בסוף אינה מכרעת, ואדרבה: לשון נקבה בארמית מסיים על פי רוב באותיות 'תא', כמו מלכא/מלכתא, תרנגולא/תרנגולתא, וכן 'מתניתא'. והוא מוסיף שבאמת בחוץ לארץ [כנראה כוונתו למולדתו, תונס] היו כותבים בלשון זכר: הגמרא אומר.

לבסוף הוא מביא ראיה, חזקה לכאורה, שגמרא היא לשון נקבה, לפי שמצינו להרמב"ם בפירוש המשניות שכותב 'בגמרת זבחים', 'בגמרת שבת' וכיוצא בזה (עיין לדוגמא כלאים ט ח, שקלים ח ג, ועוד הרבה מאוד). וכן הוא מביא את לשון הרמב"ן בהשגות לספר המצוות מצות עשה קנג "ובגמרת ארץ ישראל הזכירו".

אך האמת היא שמקורות אלו הם ראיה הפוכה בדיוק! למעשה דווקא הרמב"ם, הן בפירוש המשניות והן בספר המצוות משתמש ללא הרף בלשון 'גמרא' בלי לכתוב את האל"ף בסוף המלה! [כמו גבר], הרוצה יבדוק זאת בספר המצוות של מהדורת פרנקל⁶. ולא רק הרמב"ם אלא גם הרמב"ן בהשגותיו בספר המצוות משתמש ללא הרף בלשון זו (עיין במהדורה הנ"ל בשורש א וב' עשרות פעמים).

המדפיסים כנראה לא הבינו את הלשון 'גמרא' המוזר בעיניהם, ועל כן תיקנו כל גמר ל'גמרת'.

6 לדוגמא: בגמר קדושין (מ"ע יא), בגמר מנחות (מ"ע יג) ועוד עשרות דוגמאות.

כמו שאפשר לראות בכסף משנה בהלכות נדרים (פ"א הי"ג) שם הוא מצטט את תשובת רבינו אברהם בן הרמב"ם (שו"ת ברכת אברהם סי' מו) והוא כותב בסוף דבריו 'בגמרת נדרים'; המעיין בשו"ת ברכת אברהם (מהדורת ליק תר"ך) יראה שכתוב שם 'בגמר נדרים', וכך היה כתוב גם בכסף משנה, אלא שהמדפיסים לא הבינו ותיקנו 'גמרת', ובמהדורת פרנקל הנוסח הוחזר לקדמותו. כך הם גם פני הדברים בפירוש המשניות להרמב"ם, ובמהדורת קאפח אכן הנוסח הוא תמיד 'גמר' ולא 'גמרת'.

ערכתי חיפוש בתכנת פרויקט השו"ת על המלה 'גמרת' והתבררה לי עובדה מעניינת: הביטוי 'גמרת ירושלמי' או 'גמרת ארץ ישראל' מופיע קרוב לעשרים פעם ברש"י ותוספות (כמו רש"י קידושין לא: ד"ה ומביאו, סט: ד"ה התרשאת, תוספות קידושין לא: ד"ה וטורדו) ובכולן זו הגהת הצנזור! בכל המקומות היה כתוב 'תלמוד ירושלמי'. וכשהוחלף תלמוד לגמרא - הוחלף לשון זכר בנקבה.

הראשונים היחידים שנמצא בהם הלשון 'גמרת' כבר בדפוסים ראשונים - הם רבינו ירוחם (דפוס ראשון קושטא רע"ט) וספר החינוך (ונציה ש"ס, יש דפוס מוקדם יותר משנת רע"ג). אין לדעת אם כך כתב המחבר עצמו, או שהיה כתוב 'גמר' והמעתיק או המדפיס תיקנו זאת. על פי רוב, היה כתוב גמ' בקיצור ומישהו מאוחר יותר פתח זאת, כמו למשל בספר העיקרים לר"י אלבו, שבדפוס הראשון (שונצינו רמ"ו, תחילת פרק א' של המאמר הראשון) כתוב 'גמ' סנהדרין, ובמהדורת פילדלפיה תר"ץ פתח זאת המהדיר ל'גמרת סנהדרין'.

נמצאנו למדים שלפחות בפיהם של הרמב"ם והרמב"ן שימש 'גמרא' כלשון זכר, ולאחר מכן במשך השנים התפרשה כנראה האל"ף של 'גמרא' כסימן נקבה, והמקומות 'המוזרים' תוקנו בהתאם.⁷

על התלמיד יש לעיין

נסיים ענין זה של תלמוד וצינזוריו בהשערה מעניינת של מדפיסי וילנא:

במסכת יומא (ד: ישנו דיבור רש"י קטן: "במאי קא מיפלגי - מה ראייה מביאין לדבריהן". ב'עין יעקב' שם מצוטט דיבור רש"י זה אולם בתוספת שתי תיבות: "מה ראייה מביאים לדבריהם על הגמרא". שתי התיבות הנוספות הללו סתומות לגמרי, ואין להם פותר.

מדפיסי וילנא של ה'עין יעקב' (וילנא תרפ"ג, דף א:): מציינים שבדפוס ונציה של ה'עין יעקב' כתוב 'על התלמוד' במקום 'על הגמרא'. ולפיכך הם משערים שהמילים 'על התלמוד' נדדו לכאן מן המשפט הבא הכתוב בעין יעקב שם: "יש לעיין למה הוצרך הרב לפרש כאן במאי קמיפלגי...". לדעתם המשפט פתח במילים "על התלמיד יש לעיין", כלומר על התלמיד מוטל לעיין מדוע היה נחוץ לרש"י לבאר את המונח 'במאי קמיפלגי', לאחר מכן הפך התלמיד

7 בעקבות פרסום דברים אלו ב'המודיע', התקשר אלי הרב מאיר מאזוז שליט"א, והסכים עם הדברים.